

De alchemie van de samenleving

Inleiding

In 1732 publiceerde de Leidse geleerde Herman Boerhaave (1668-1738) de studie over de basisprincipes van de scheikunde. In deze studie *Elementa Chemiae* beschrijft Boerhaave dat elementaire deeltjes die oplossen en deeltjes die niet oplossen zich verzamelen in homogene eenheden door een natuurlijke verwantschap. En wanneer Boerhaave de verhouding vaststelt tussen goud en koningswater (*aqua regia*) in een vat, stelt hij zich de vraag:

Waarom verzamelt goud dat 18 keer zwaarder is dan water zich niet op de bodem van het vat gevuld met koningswater? Kan men niet duidelijk zien dat tussen elk deeltje goud en elk deeltje koningswater een kracht bestaat waardoor deze deeltjes elkaar uitzoeken, zich verzamelen en zich verbinden?

Verwantschap, schrijft Boerhaave met gebruikmaking van een middeleeuws alchemistisch beeld, is de kracht die er voor zorgt dat deze deeltjes een verbond vormen, een soort van 'chemisch huwelijk', dat meer ontstaat op basis van liefde dan van haat. Voor de Latinisten onder u: *magis ex amore quam ex odio*. Dit werk van Boerhaave stimuleerde de Zweedse scheikundige Olof Torbern Bergman (1735-1784) mede tot het schrijven van zijn 'Verhandeling over

* Een verkorte versie van deze tekst werd uitgesproken als openbare les bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de algemene sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (oktober 2001). De complete tekst waarop dit artikel is gebaseerd, zal binnenkort verschijnen als afzonderlijke publicatie bij uitgeverij Boom onder dezelfde titel. Voor commentaar dank ik Willem Schinkel, Nico Wilterdink en Johan Heilbron.

1 Geciteerd in Michael Löwy, *Redemption & Utopia. Jewish Libertarian Thought in Central Europe. A Study in Elective Affinity*: 7 (mijn vertaling).

2 Ik ontleen deze en navolgende gegevens aan het eerste hoofdstuk 'On the concept of Elective Affinity' van de studie van Löwy (1992: 6-13). Zie ook de analyse van Richard Herbert Howe (1978: 366-385) van Max Weber's 'Elective Affinities'.

chemische affiniteiten' of wel 'elective attractions' (1775). En het moet waarschijnlijk de Duitse vertaling van deze studie zijn geweest die Goethe onder ogen kwam en die hem onder andere aanspoorde tot het schrijven van zijn novelle *Die Wahlverwandtschaften* (1809) waarin Goethe het spel van aantreking en afstoting in de relaties tussen twee mannelijke en twee vrouwelijke personages vergelijkt met een chemisch proces: verwante personen trekken elkaar aan, waardoor oude relaties worden verbroken en nieuwe banden ontstaan.³

Deze novelle werd gelezen door de socioloog Max Weber en leidde tot de derde metamorfose van de idee van *elective attraction*, of in het Duits *Wahlverwandtschaft*. De klassieke toepassing van dat begrip vindt men in de beroemde studie van Max Weber over de protestantse ethiek en de kapitalistische geest. In deze studie poogt Weber de historische puzzel op te lossen waarom het ontstaan en de ontwikkeling van het rationele, moderne kapitalisme zo snel en sterk heeft plaatsgevonden in de westerse wereld. Zijn antwoord was dat het ontstaan van het rationele kapitalisme een bepaalde mentaliteit veronderstelde die aansloot bij de kapitalistische onderneming, namelijk die van het methodische, gedisciplineerde, op arbeid georiënteerde individu. De calvinistische ethiek bevorderde spaarzaamheid, initiatief, verantwoordelijkheid, een rationele en ascetische levenshouding en een sterk arbeidsethos. Er zou sprake zijn van een *Wahlverwandtschaft* – een keuzeverwantschap – tussen de protestantse leer en de materiële belangen van het moderne kapitalisme.⁴

3 Zie hiervoor de opmerkelijke studie van Jeremy Adler (1987). In deze studie laat Adler zien dat het begrip *Wahlverwandtschaft* of begrippen met een vergelijkbare familiegelekenis (affiniteit, sympathie) al tweeduizend jaar oud zijn. Adler maakt in zijn studie ook aannemelijk dat, naast Bergman, veel andere auteurs invloed hebben gehad op Goethes begrip van *Wahlverwandtschaften*.

4 De cruciale passage in *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (Weber 2002: 49-50) luidt (en ik maak gebruik van de nieuwe vertaling van Stephen Kalberg): 'In light of the immense confusion of the reciprocal influences among the material foundation, the forms of social and political organizations, and the various spiritual streams of the Reformation epoch, we can only proceed in the following manner. First, we will investigate whether (and in what ways) specific "elective affinities" (*Wahlverwandtschaften*) between certain forms of religious belief and a vocational ethic (*Berufsethik*) are discernible. Doing so will allow us, whenever possible, to illuminate the type of influence that the religious movement, as a consequence of elective affinities, had upon the development of economic culture. In addition, the general direction of this influence upon economic culture, as a

Zij die net dachten bij een verkeerde oratie bij de verkeerde faculteit terecht te zijn gekomen, moeten inmiddels gerustgesteld zijn. We zijn via de middeleeuwse alchemie, de achttiende-eeuwse scheikunde en de negentiende-eeuwse romanliteratuur beland bij een vertrouwd onderwerp in de sociologie, en wel het thema van de onbedoelde gevolgen van menselijk handelen. Niemand heeft kunnen voorzien dat een middeleeuwse alchemistische metafoor, via een lange omweg ooit zou uitgroeien tot een belangrijk sociologisch begrip dat aandacht vraagt voor de wederzijdse aantrekking van culturele en economische processen waardoor – onbedoeld – nieuwe maatschappelijke verhoudingen zich uitkristalliseren. Door de grootmeesters in de sociologie is het thema van de onbedoelde gevolgen van menselijk handelen ook wel aangeduid als het eigenlijke object van de sociologie. Bekend is de uitspraak van Popper dat het de hoofdtaak is van de sociale wetenschappen om de onbedoelde gevolgen van intentionele menselijke handelingen te analyseren.⁵ Maar ook veel anderen hebben zich in vergelijkbare bewoordingen uitgelaten.⁶

consequence of these elective affinities, can be clarified. Second, *only after* this influence has been satisfactory established can an attempt be made to estimate to what degree the historical origin of the values and ideas of our modern life can be attributed to religious forces stemming from the Reformation, and to what degree to other forces.'

5 Popper (1986 (1962): 95) schrijft: 'Social life is not only a trial of strength between opposing groups: it is action within a more or less resilient or brittle framework of institutions and traditions, and it creates – apart from conscious counter-action – many unforeseen reactions in the framework, some of them perhaps even unforeseeable. To try to analyse these reactions and to foresee them as far as possible is, I believe, the main task of the social sciences. It is the task of analysing the unintended social repercussions of intentional human actions – those repercussions whose significance is neglected both by conspiracy theory and by psychologism as already indicated.'

6 Bekend is het artikel van Robert K. Merton dat in het eerste nummer verscheen van de *American Sociological Review*: 'The unanticipated consequences of social action', 1936, nr.1: 898-904. Zie voor een bespiegeling daarop: Merton (1989). In *Wat is sociologie?* merkt Elias (1976: 173) op: 'De maatschappelijke processen verlopen over langere perioden bezien blind en ongestuurd, even blind en ongestuurd als een spelverloop. De taak van de sociologische studie is juist het menselijk inzicht in deze blinde, ongestuurde processen te vergroten.' Ook moderne sociologen als Giddens (1984) en Beck (1992) hebben aandacht gevraagd voor het thema van de onbedoelde gevolgen van menselijk handelen. In Nederland is vooral door Schuyt (1983) aandacht besteed aan dit onderwerp, in het bijzonder de onbedoelde gevolgen die voortvloeien uit regelgeving en classificierend beleid – zie ook Schuyt

Deze hoofdtaak van de sociologie staat overigens op gespannen voet met de hedendaagse verwachtingen ten aanzien van de sociologie. Hoewel de opvatting dat de samenleving niet langer maakbaar is steeds vaker wordt gedebiteerd, blijft men niettemin grootse verwachtingen koesteren van de sociologie en de sociale wetenschappen als het gaat om het bevorderen van de maatschappelijke samenhang. Het omvangrijke sociale cohesie-programma van nwo is daar een eigentijds voorbeeld van. Zo zien we dat sociale wetenschappers, gelijk de middeleeuwse alchemisten die poogden uit niet-edele metalen goud te maken, vaak worden opgezadeld met een onmogelijke missie: het realiseren van het cement van de samenleving. Ik grijp daarom de gelegenheid aan om in de luwte van deze maakbaarheidverwachtingen aandacht te vragen voor inzichten uit de sociologie die van betekenis kunnen zijn voor het analyseren van de onbedoelde, niet voorzienige gevolgen van menselijk handelen die mede voortvloeien uit grote en kleine interventies door overheden en markten.

Een proliferatie van hybriden?

De metafoor die Weber gebruikt is zeer actueel in het hedendaagse tijdperk waarin sprake is van een toenemende mobiliteit van kapitaal, mensen, goederen en informatie. Meer en meer ideeën, organisaties en personen komen gemakkelijker met elkaar in contact en het is de vraag welke nieuwe verbindingen daaruit ontstaan en wat de gevolgen daarvan zijn voor bestaande institutionele verbanden. Het is een vraag die steeds opnieuw terugkeert in het werk van Zygmunt Bauman. In één van zijn laatste boeken gebruikt hij een metafoor die een zekere verwantschap vertoont met de chemische beeldspraak van Max Weber. Hij spreekt van het ontstaan van vloeibare moderniteit (*liquid modernity*). Centraal staat bij hem de idee van de toegenomen vloeibaarheid en vluchtigheid van, voorheen, solide instituties als familie, klasse, arbeid en nationale staat. Deze instituties verliezen hun vermogen om individuele keuzes en collectieve projecten met elkaar te verbinden. Ze worden vormlozer en

en Taverne (2000) – en door Wippler (1996) vanuit een utilitaristische traditie geïnspireerd op het werk van Boudon.

7 Dit thema is veel eerder door Zijderveld (1971) uitgewerkt. Zie ook Zijderveld (2000).

onvoorspelbaarder⁸ en verliezen in de smeltkroes van de moderne samenleving hun dwingende en vanzelfsprekende karakter.

De veronderstelling van de toegenomen 'vloeibaarheid' van de maatschappij keert ook terug in een begrip dat in korte tijd furore heeft gemaakt in de sociale wetenschappen. Het wordt gebruikt als zelfstandig naamwoord, maar komt vaker voor als adjectief. Het betreft het begrippenpaar hybriditeit en hybride. En het opvallende is dat we opnieuw stuiten op een metafoor die afkomstig is uit de natuurwetenschappen, en wel de biologie waarin het begrip hybriditeit staat voor kruising en bastaardvorming. Het wemelt werkelijk van de hybriden in de sociaal-wetenschappelijke literatuur. Er wordt melding gemaakt van het bestaan en ontstaan van hybride culturen, hybride economieën, hybride identiteiten, hybride organisaties, hybride verzorgingsstaten en hybride talen. Er wordt ook wel gesproken van een 'proliferatie van hybriden' in de hedendaagse samenleving.⁹ Vooral op het gebied van vraagstukken van cultuur en identiteit valt het begrip veelvuldig.¹⁰ De schrijver Salman Rushdie die, naar eigen zeggen, in zijn persoonlijk leven voortdurend heeft geprobeerd om grenzen te overschrijden, merkte ooit het volgende op naar aanleiding van de verhitte discussies over zijn roman *De Duivelsverzen*:

De Duivelsverzen is een lofzang op de vermenging, onzuiverheid, gedaantewisseling die voort komt uit nieuwe en onverwachte combinaties van mensen, culturen, ideeën, politieke opvattingen, films, liedjes. Het bejubelt de kruising en vreest het absolutisme van de Zuiverheid. Door de mengelmoes, allegaartje, een beetje van dit en een beetje van dat, komt het nieuwe in de wereld. Dat is de grote kans die de wereld krijgt door massamigratie, en ik heb geprobeerd die

8 Zie ook Misztal (2000: 47-67). Zij spreekt van 'the growing formlessness and unpredictability of social life'.

9 Bauman (2000: 6) schrijft in *Liquid Modernity*: 'The solids whose turn has come to be thrown into the melting pot and which are in the process of being melted at the present time, the time of fluid modernity, are the bonds which interlock individual choices in collective projects and actions – the patterns of communication and co-ordination between individually conducted life policies on the one hand and political actions of human collectivities on the other.'

10 Zie Bruno Latour (1994), pp. 9-24.

11 Zie bijvoorbeeld de volgende studies waarin het begrip hybriditeit overigens ook kritisch wordt geëvalueerd: Pnina Werbner & Tariq Modood (eds.) (1997); Mike Featherstone & Scott Lash (eds.) (1999) en Nikos Papastergiadis (2000). Relevant zijn ook Robert J.C. Young (1995) en Katharyne Mitchell (1997).

met beide handen aan te grijpen. *De Duivelsverzen* is een pleidooi voor een verandering-door-fusie, verandering-door-verbinding. Het is een ode op ons bastaard-ik.¹²

Hier is, op het eerste gezicht, een literaire Herman Boerhaave of Max Weber aan het woord, die oog heeft voor de nieuwe verbindingen die kunnen ontstaan via fusie, versmelting en vereniging. Maar wie meer precies kijkt, zal onderkennen dat heel veel niet kan versmelten of fuseren. India – het geboorteland van Rushdie – laat daarvan vele voorbeelden zien. De Indiase samenleving is nog altijd een kastensamenleving waarin het zeer grote moeite kost om deze kastenstructuur te doorbreken (Deliège 1999). De samenleving is geen smeltkroes, waarin sociale verschijnselen als vanzelf samengaan en nieuwe verbindingen zomaar worden aangegaan. Vele grenzen blijken niet te kunnen worden overschreden. In dit mondiale tijdperk zien we nog steeds oude en nieuwe vormen van fysieke grenscontrole, religieus en politiek fundamentalisme, culturele overheersing, nationalisme, *gated communities* en klassen- en kastenverhoudingen die moeten voorkomen dat (nieuwe) sociale relaties tussen mensen ontstaan of dat andere inzichten en nieuwe ideeën wortel kunnen schieten. Niet alles kan, mag en wil gemengd worden. Segregatie, apartheid en culturele en religieuze zuivering zijn alom aanwezig. Salman Rushdie zelf heeft dat nadrukkelijk aan den lijve mogen ondervinden.¹³ Toch zien we dat onder bepaalde omstandigheden nieuwe verbindingen ontstaan. Grenzen blijken dan niet absoluut te zijn. En het is deze waarneming die ons terugbrengt bij de *Wahlverwandschaften* van Max Weber.

Maar voordat ik hier nader op inga is het van belang om de idee van hybriditeit kritisch te bezien. Daarvoor loop ik op anekdotische wijze een paar terreinen

12 Geciteerd in Gabriëls (2001), p. 200.

13 Jonathan Friedman (1999: 241) reageerde als volgt op Rushdies pleidooi voor een verandering-door-fusie, verandering-door-verbinding (zie het eerdere citaat in de tekst): 'Now this is quite true of the world of Rushdie, with its bemused and musing distance from the migratory realities that make up his own life and that of his characters. But, unfortunately, *Khomeini denies this* and the newness that entered the world after the Shaw was of an entirely different order from the lighthearted cosmopolitanism described and advertised by Rushdie. In a world of multiplying diasporas, one of the things that is not happening is that boundaries are disappearing. Rather, they seem to be erected on every street corner of every declining neighborhood of our world.'

af. Het eerste is dat van de *cultuur*. Enerzijds worden we bij voortduring gewaarschuwd voor een ‘Amerikanisering’ van de cultuur, anderzijds wordt gewezen op een ‘polarisering’ dan wel ‘hybridisering’ van culturen (Holton 2000). De sociale werkelijkheid lijkt echter geen van deze drie beweringen gelijk te geven. Dat komt aardig naar voren in een recente beschouwing van de Italiaanse socioloog Moretti over ‘Planeet Hollywood’. Hij wijst inderdaad op de invloed van de Amerikaanse filmindustrie, maar die invloed blijkt vaak onverwachte vormen aan te nemen. Er zijn verschillende culturele ecosystemen – alweer een natuurwetenschappelijke metafoor – waarneembaar die bepaalde genres selecteren en daarmee andere juist verwerpen. De diffusie van Amerikaanse komedies in de wereld blijkt relatief beperkt te zijn, terwijl kinderfilms en drama’s vooral in rijke landen worden gewaardeerd en actie- en avonturenfilms in Zuid- en Oost-Azië. Elk genre heeft zijn favoriete ruimtelijke regio en zijn onderscheiden diffusiepatroon waardoor er sprake is van een specifieke culturele ecologie of geografie in de wereld.¹⁴ Deze waarneming sluit overigens naadloos aan bij recente bevindingen uit het internationale waardenonderzoek. Daaruit blijkt dat er verschillende culturele zones in de wereld zijn aan te wijzen. In die culturele regio’s spelen de sociale en culturele erfenissen van landen – protestants, rooms-katholiek, orthodox, confucianistisch en communistisch – nog steeds een grote rol. Culturele modernisering neemt verschillende vormen aan die aansluiten bij historisch overgeleverde, regels, tradities, normen en waarden (Inglehart & Baker 2000).

Een tweede voorbeeld is dat van *sociale netwerken*. Ook hier treft men veelvuldig de idee aan – ik spreek nu vooral over de rijke westerse samenlevingen – dat netwerken van mensen steeds minder homogeen worden door afnemende stand- en klassenverschillen. Veel onderzoek wijst echter uit dat dit maar in zeer beperkte mate gebeurt. Sociale netwerken van mensen blijken relatief homogeen te zijn (Blokland-Potters 1998). Ze worden wel uitgestrekter door de toegenomen geografische mobiliteit en technologische hulpmiddelen, maar soort zoekt nog steeds vooral zijn eigen soort (Duyvendak & Veldboer 2001).

14 In de woorden van Moretti (2001: 98): ‘The diffusion of American comedies is low almost everywhere, children’s films tend to prefer wealthy areas, action films South and East Asia. (...) Each genre has its favourite space, its different diffusion pattern, and it’s precisely this difference that makes cultural geography useful (if all films were evenly distributed everywhere, these maps would be pointless: maps needs unevenness, they signify through unevenness). And the unevenness is there because each region of the world functions like a cultural ecosystem: it tends to select one genre – and to reject another.’

Arm gaat met arm om en bemiddeld met bemiddeld en hoger opgeleid met hoger opgeleid. Ook *interraciaal* of *interetnische* menging gaat – zeker in geval van bepaalde etnische groepen – minder snel dan verondersteld wordt. Huwelijksrelaties en verwantschapsnetwerken zijn nog steeds sterk homogeen: dat wil zeggen samengesteld uit leden van de eigen herkomstsgroep. Dat blijkt uit het feit dat gemengd huwen bij veel etnische groepen in zeer beperkte mate voorkomt. Vooral van degenen die geboren zijn in een islamitisch land huwt slechts een kleine minderheid met een in Nederland geboren partner (De Valk et al. 2001: 117). Ook zien we dat Turken en Marokkanen die in Nederland zijn geboren in ruime meerderheid kiezen voor een bruid of bruidegom die in het buitenland woonde voorafgaande aan de voltrekking van het huwelijk. De taal der liefde mag internationaal zijn. Maar de liefde zelf kent duidelijke grenzen (Hooghiemstra 2000: 207).

Een derde voorbeeld betreft de toegenomen mobiliteit van mensen. Rushdie spreekt van de grote kans die de wereld krijgt door *massamigratie*, maar we weten dat de mobiliteit van mensen geen gelijke tred heeft gehouden met de toegenomen mobiliteit van kapitaal. We zien zelfs een tegengestelde beweging. Waar enerzijds wordt gepoogd om grenzeloze economische ruimten te creëren, wordt tegelijkertijd met man en macht gewerkt – als het gaat om de mobiliteit van mensen – om een totale grenscontrole te realiseren.¹⁵ De Verenigde Staten, Japan en andere West-Europese landen hebben in de afgelopen jaren hun grenscontrole geïntensiveerd en gemilitariseerd, waardoor veel migranten geen toegang hebben tot de territoria van rijke landen (Andreas & Snyder 2000). In dit tijdperk van mondialisering zien we daarom open economieën en relatief gesloten nationale staten.¹⁶ Kijken we binnen de muren van Fort Europa, dan

15 Saskia Sassen schrijft (1999: 4): 'Today we see a combination of drives to create border-free economic spaces and drives for renewed border control to keep immigrants and refugees out. The context in which today's efforts to stop immigration assume their distinct meaning for me is the current transnationalization of flows of capital, goods, information, and culture. Governments and economic actors in highly developed countries are increasingly seeking to reduce the role of national borders in such flows, to create transnational spaces. Current immigration policy in developed countries is increasingly at odds with other major policy frameworks in the international system and with the growth of global economic integration.'

16 Virginie Guiraudon en Christian Joppke (2001: 15) concluderen na hun bespreking van diverse strategieën van nationale staten gericht op versterking van de grenscontrole en beheersing van migratiestromen: 'Our brief overview of

zien we overigens een ander interessant fenomeen, en wel de zeer geringe interne migratie. Gelet op de substantiële welvaartsverschillen tussen EU-landen zou verondersteld mogen worden dat werkloze EU-ingezetenen naar andere EU-landen zouden afreizen waar betere arbeidsmogelijkheden bestaan. Toch gebeurt dat weinig. Slechts anderhalf procent van de EU-ingezetenen verblijft in een land dat niet zijn of haar land van herkomst is (Sassen 1999: xv).

De drie voorbeelden wijzen met andere woorden uit dat menging en fusie niet als vanzelf tot stand komen. Er is op allerlei terreinen sprake van grensafsluiting en grensbewaking. Deze waarneming relativeert de opvatting van Bauman en anderen over de toegenomen vluchtigheid en vormloosheid van instituties. Verwantschapssystemen, nationale staten en culturele tradities zijn nog steeds van groot belang, ook al veranderen ze van karakter. De veronderstelling dat in het huidige mondiale tijdsgewricht het westerse individu in toenemende mate de regisseur van zijn eigen bestaan is geworden is naar mijn overtuiging onjuist (vgl. bijv. Beck & Beck-Gernsheim 2002). Wat dat betreft is het interessant om te zien dat veel sociologen in dit tijdperk van mondialisering en individualisering de dwingendheid en hardheid van instituties in toenemende mate relativeren, terwijl bestuurskundigen, economen, geografen en politicologen juist bezig zijn instituties te ontdekken.

Dat neemt echter niet weg dat grensbewakingssystemen – en dat is een andere naam voor instituties – in sommige gevallen meer poreus en open zijn geworden, waardoor sneller vernieuwingen kunnen optreden. Maar die vernieuwingen zijn niet het resultaat van een toevallige menging en ontmoeting. Wat zijn ze dan wel?

migration control strategies has revealed an astonishing adaptiveness of states, proving wrong the state's doomsayers. We thus concur with Hirst and Thompson's (...) general critique of the popular view that "globalization" is washing away the state: "The state may have lost control over ideas, but it remains a controller of its borders and the movement of people across them. (...) In this respect, despite the rhetoric of globalization, the bulk of the world's population live in closed worlds, trapped by the lottery of their birth."

17 Voorbeelden daarvan zijn: Putnam (1993) en dez. (2000). Een helder overzicht van de institutionele economie biedt A.C. Hemerijck & M. Verhagen (red.) 1994. Zie ook A. Portes (ed.) (1995). Een originele toepassing van institutionele benaderingen op het terrein van de economische geografie biedt de recente oratie van Robert Kloosterman (2001).

Selectieve affiniteiten

Twee antwoorden op de vraag naar verandering en vernieuwing zijn hierboven al gegeven. Veel vernieuwingen zijn *padafhankelijk*, ze sluiten aan of bouwen voort op bestaande regels, normen en tradities. De paden die in het verleden zijn geplaveid, bepalen de wegen van de toekomst. Een tweede antwoord is dat vernieuwingen het resultaat zijn van onverwachte *keuzeverwantschappen* tussen personen, groepen, ideeën of, op een algemener niveau, tussen economische, politieke en culturele instituties. Ik zal overigens, in navolging van Laeyendecker (1981: 321-323), spreken van *selectieve affiniteit*. Het begrip selectieve affiniteit kan op verschillende manieren worden gehanteerd, zowel in de zin van een samenhang tussen twee op het eerste gezicht onafhankelijke geesteshoudingen (kapitalistische mentaliteit en protestantse ethiek), als in de betekenis van specifieke relaties tussen ideeën en de economische klassen of structuren die zij legitimeren, of – nog ruimer – in de betekenis van samenhangen tussen instituties.¹⁸ Daarbij ligt de betekenis van het begrip selectieve affiniteit vooral ook in de onderkenning van de complexiteit en het *fuzzy* karakter van causale relaties. In dit tijdperk van mondialisering en individualisering zijn eenduidige causale verbanden zelden te leggen. Het is precies ook om die reden dat Weber het begrip *Wahlverwandschaft* gebruikte.¹⁹ De

18 Ook Weber gebruikte het begrip *Wahlverwandschaft* op verschillende manieren (vgl. Howe 1978). Relevant is de volgende opmerking van Ringer (1997: 164) over de methodologie van Weber: 'Weber explicitly considered the analysis he offered a model of how "ideas" play a role in history. He noted that the casual relationships he detected were "adequate", rather than lawlike. His analytical tactics were often comparative or counterfactual. He offered probabilistic claims about "causal chains" and "tendencies" rather than deductions from universal generalizations. And the "elective affinities" he observed were based upon complex mutual *interactions* among attitudes, practises, and institutions. (...) Religious sources constitute *only one* – however significant and not to be neglected – possible source (...).'

19 Kalberg (1996: 62) wijst er op dat de vertaling door Parsons van *Wahlverwandschaft* (in de bekende Engelstalige vertaling) in 'correlation' niet correct is. Hij tekent daarbij aan: 'Rather than a "determinative" relationship, Weber sees an "elective affinity" (*Wahlverwandschaft*) between the Protestant ethic and the "spirit" of capitalism. (...) This "weak causal" manner of stating the relationship results in part from Weber's position that the sources of the spirit of capitalism are many and that religious sources constitute *only one* – however significant and not to be neglected – possible source (...).'

protestantse ethiek heeft de ontwikkeling van het moderne kapitalisme mede gestimuleerd, maar ook organisationele, wettelijke en staatkundige factoren hebben een belangrijke rol gespeeld (De Jong 1997: 119-120).

De twee antwoorden op de vraag naar maatschappelijke vernieuwing – padafhankelijkheid en selectieve affiniteit – liggen overigens vaak in het verlengde van elkaar. Uit selectieve affiniteiten tussen instituties kunnen nieuwe arrangementen ontstaan die op den duur een zodanige hardheid krijgen dat zij moeilijk zijn te veranderen. De ontwikkeling van westerse verzorgingsstaten is daar een fraai voorbeeld van. Zij kennen alle een andere en unieke ontstaansgeschiedenis. De Engelse verzorgingsstaat, bijvoorbeeld, is vooral ontstaan uit verbinding tussen de markt en de familie, terwijl de continentale verzorgingsstaten voortkomen uit de driehoeksverbinding tussen de *civil society*, de familie en de staat (vgl. Rieger 1992). Andere Europese verzorgingsstaten, zoals de Scandinavische en de Zuid-Europese, laten weer andere combinaties van verbindingen zien (Kuhnle & Alesto 2000). Inmiddels weten we dat de verschillende typen verzorgingsstaten die uit de verschillende combinaties zijn ontstaan een opmerkelijke overlevingskracht aan de dag leggen. In de jaren zeventig werd het einde van de verzorgingsstaat veelvuldig verkondigd en in de jaren negentig werd verondersteld dat – onder invloed van de economische mondialisering en de politieke Europëisering – een convergentie in neoliberale richting zou plaatsvinden. Geen van deze veronderstellingen is tot op heden bewaarheid geworden (Kuhnle 2000). De verschillende nationale verzorgingsstaten bleken een groot weerstandsvermogen te bezitten, alsmede een opmerkelijke capaciteit om de uitdagingen waarmee zij worden geconfronteerd op te lossen *binnen* bestaande institutionele verbanden (Van Kersbergen 2000). De Nederlandse verzorgingsstaat met zijn poldermodel is daar een voorbeeld van (Visser & Hemerijck 1997).

Maar ik wil hier niet doorgaan op het thema van institutionele padafhankelijkheid. Daarover is al heel veel gezegd en geschreven (zie Hemerijck & Verhagen 1994). Wel wil ik nader ingaan op het thema van de selectieve affiniteit. De vraag dringt zich dan natuurlijk op in hoeverre de sociologie daarover iets zinnigs zou kunnen zeggen, of zijn de ‘selectieve affiniteiten’ door het onverwachte – en door het sluipende karakter van de nieuwe verbinding die ontstaat – alleen achteraf te reconstrueren, net als Webers analyse van de protestantse ethiek en de ontwikkeling van het kapitalisme? Ik denk eerlijk gezegd dat dit laatste inderdaad het geval is, maar dat neemt niet weg dat in de sociologie en de antropologie enige aanknopingspunten te vinden zijn. Een allereerste

aanknopingspunt vinden we in het werk van de Russisch-Amerikaanse socioloog Pitrim Sorokin. Deze pionier van de twintigste-eeuwse sociologie was verzot op het gebruik van scheikundige analogieën (Johnston 1998: 25). Zelf karakteriseert hij zijn werk op een bepaalde plaats zelfs – en gelukkig gebruikt hij daarbij aanhalingstekens – als ‘sociologische scheikunde’. Sorokin was van mening dat de sociologie, net als de scheikunde, op zoek moest naar de belangrijkste elementaire delen van de samenleving en de wederzijdse aantrekkingskrachten waaruit nieuwe samengestelde verbindingen ontstaan.²⁰ Dit uitgangspunt leidde tot een imposant stelsel van enkelvoudig georganiseerde groepen (*unibonded groups*) en van meervoudig georganiseerde groepen (*multibonded groups*), waarbij Sorokin ook uitvoerig aandacht besteedde aan de structurele variëteiten van deze groepen in termen van omvang, organisatiegraad, mate van centralisme en democratie, sociale gelaagdheid, duurzaamheid, et cetera. Daarnaast besprak hij – soms op onnavolgbare wijze – allerlei combinaties van enkelvoudige groepen. Belangrijk voor deze verhandeling is echter Sorokins these dat groepsvorming en groepsaffiniteiten het resultaat zijn van twee maatschappelijke krachten. De eerste betreft de aard en uitgestrektheid van de interdependenties tussen leden van groepen. Naarmate de interacties tussen leden beperkter, vérstrekkender en abstracter zijn, zullen groepen steeds lossere vormen aannemen. Er is een groot verschil tussen een hecht stamverband en het veel lossere verband van de Verenigde Staten van Amerika. Al kan zo’n los verband door externe dreiging aan hechtheid winnen, zoals we nu zien gebeuren in de Verenigde Staten. De tweede maatschappelijke kracht heeft betrekking op de aard van waarden, betekenissen en normen die aan de

20 Sorokin (1947: 239-241) schrijft: ‘In chemistry the term “affinity” means an attraction between chemical elements that causes them easily to form compounds. Most chemical elements exhibit an affinity for certain elements and lack it in respect to others. The resulting compounds are met frequently and are relatively stable, whereas those formed by the union of elements lacking some mutual affinity are comparatively rare and unstable. A similar phenomenon is exhibited by social bonds. (...) Chemistry has progressed sufficiently to define all the main combinations of elements with other affinied elements. Social science and sociology – until recently devoid of even the concepts of unibonded and multibonded groups – are still unable to determine the precise relationship of affined bonds. (...) The foregoing discussion furnishes, however, an idea of “sociological chemistry” unknown to contemporary sociology and a chart of what the structural analysis of a group or population really means.’ Lees ook noot 35 van hoofdstuk 9 van Sorokin (1947: 175-176).

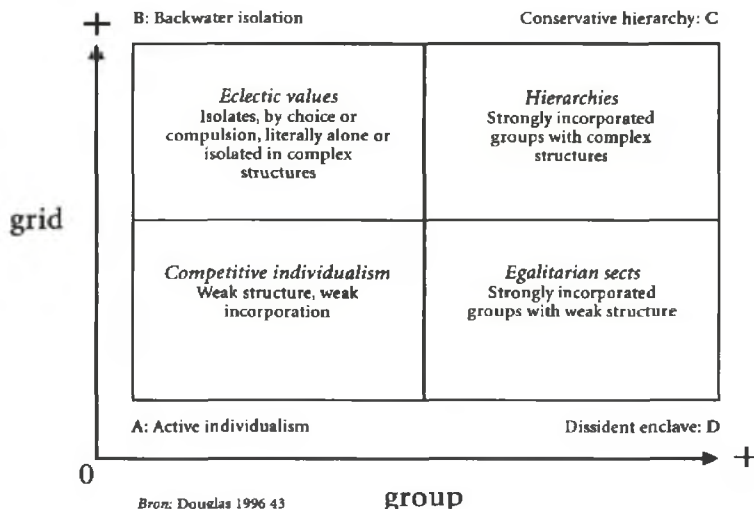
basis liggen van groepsvorming. De relevantie van het onderscheid tussen de aard van groepsrelaties en de aard van gedeelde betekenissen komt tot uitdrukking in verschillende onderzoekstradities, bijvoorbeeld in onderzoek naar groepsidentificatie en vraagstukken van etnische zuivering (De Swaan 1999b), en in het onderzoek naar sociale groepen en hun waardenoriëntaties (Inglehart & Baker 2000).

Vermiste personen

Het werk van Sorokin brengt mij als vanzelf bij een tweede auteur die van betekenis kan zijn voor het vraagstuk van de selectieve affiniteiten, en wel de antropologe Mary Douglas. Zij heeft in een reeks van studies aandacht gevraagd voor het bestaan van onderscheiden levenswijzen van mensen, als ook voor de relaties die bestaan tussen institutionele verbanden waarin mensen zijn ingebed en daarmee corresponderende manieren van denken en doen. Net als bij Sorokin liggen twee vergelijkbare dimensies ten grondslag aan de door haar onderscheiden levenswijzen, namelijk 'groep' (*group*) en 'raster' (*grid*) (Douglas 1978 en 1986). 'Groep' betreft de mate waarin een individu is ingelijfd in meer of minder scherp afgebakende groepen. Hoe dwingender de incorporatie, des te sterker zullen groepsnormen het leven van individuen bepalen. 'Raster' betreft de mate waarin het leven van personen wordt beperkt door van buitenaf opgelegde voorschriften en rollen. Hoe bindender en uitgebreider deze zijn, des te geringer de individuele autonomie van personen.

Gecombineerd geven deze twee dimensies vier typen sociale relaties waarmee een bepaalde denkstijl (*thought style*) correspondeert. Kwadrant A herbergt een individualistische omgeving met een pragmatische en competitieve denkstijl. In kwadrant B treffen we een omgeving aan met geïsoleerde, machteloze individuen die gevangen zijn in van buitenaf opgelegde regels. Zij hebben een eclectische of fatalistische manier van denken. Kwadrant C is een hiërarchisch georganiseerde omgeving, waarin de formele toepassing en strikte naleving van regels en rituelen centraal staat. Kwadrant D ten slotte herbergt egalitaire, sektarische groepen met sterke groeps grenzen en een dichotoom wereldbeeld van 'wij' versus 'zij'; van eigen puur- en reinheid tegenover het buitengelegen kwaad en gevaar. In figuur 1 staat deze *culturele kaart* van Douglas afgebeeld.

Fig. 1: De culturele kaart van Mary Douglas



Het is een ogenschijnlijk simpel ideaal-typisch schema waarmee Douglas werkt, maar de theoretische uitgangspunten zijn uitdagend en relevant. Ten eerste gaat zij ervan uit dat denkstijlen niet vrij zwevend zijn – zoals vandaag de dag te gemakkelijk wordt aangenomen – maar nauw verbonden zijn met de institutionele of sociale verbanden die zij betekenis geven en legitimeren. Ten tweede veronderstelt zij dat het samenleven van mensen een oneindig aantal vormen kan aannemen,²¹ maar dat er slechts een beperkt aantal levensvatbare levenswijzen zijn aan te wijzen die oplossingen hebben weten te vinden voor fundamentele problemen van het samenleven, zoals jaloezie, schuldtoekenning,

21 Het groep-raster model is in de eerste plaats een ideaal typisch heuristisch model waarmee sociale relaties kunnen worden geclassificeerd. Douglas veronderstelt dat de twee dimensies de sterkste beschrijvende en verklarende waarde hebben indien men uitspraken wil doen over sociale verbanden en corresponderende denkstijlen. Douglas en Nuy (1998: 101) merken op: 'If anyone protests that there are really fifteen, five hundred, or two thousand types, or six or eight dimensions, they mistake the exercise. Eleven thousand or a million would *not* be enough to cover the variety that is out there. But for explanatory value, three, four, or five types of social environments are enough to generate the three, four, or five cosmologies that serve to stabilize four or five kinds of organization.'

ongelijkheid, economische groei en leiderschap. Ten derde gaat zij ervan uit dat deze levenswijzen elkaar altijd veronderstellen en elkaar beconcurreren.²² Een pregnant voorbeeld levert de *War on Terror* op, waarin financiële markten (*Wall Street*), hiërarchische organisaties (het *Pentagon*, het *Taliban*-regime), geïsoleerde, arme vluchtelingen in Afghanistan, en sektarisch georganiseerde fundamentalistische groepen ieder op hun eigen manier op elkaar reageren: 'Culture thrives on opposition' (Douglas 1996: 175). Het is typerend om te horen dat in geval van terreur en oorlogsgeweld één van de eerst opkomende vragen is: 'hoe hebben de financiële markten hierop gereageerd?'

Ten vierde wijst Douglas erop dat de door haar onderscheiden levenswijzen verschillende 'personen' veronderstellen die sterk afwijkend denken en handelen. Zelf gebruikt zij het beeld van 'vermiste personen' in de sociale wetenschappen. Het opdringerige mensbeeld in de maatschappijwetenschappen, namelijk dat van de *homo economicus*, zou moeten worden aangevuld met dat van de *homo hierarchicus*, de fatalist en de sektariër. Pas dan kan een begin worden gemaakt met het begrijpen van het ogenschijnlijk onbegrijpelijke. Of het nu gaat om het rituele gedrag van de bureaucraat van een inlichtingendienst die cruciale informatie over mogelijke terroristische aanslagen naast zich neerlegt; om het fatalistische gedrag van de overbelaste veiligheidsambtenaar op een vliegveld; of om de terrorist die waarlijk gelooft in een eeuwig, heilig leven als hij zichzelf met vele anderen de dood in jaagt.²³

Het interessante nu van deze culturele theorie is dat zij 'falsifieerbare' voorspellingen doet over de denkstijl die mensen binnen gegeven hun sociale relaties hebben en over de sociale relaties die mensen, gegeven hun denkstijl, zullen opzoeken (Van Gunsteren 1994: 150). En dit brengt ons bij het thema van de selectieve affiniteiten. Verondersteld kan worden dat deze vooral zullen optreden tussen individuen, sociale groepen en instituties die met elkaar

22 Douglas (1996: 43) zegt het zo: 'On this theory each type of culture is by its nature hostile to the other three cultures. Each has its strengths, and in certain circumstances each culture has advantages over the others. And each has its weaknesses. But all four co-exist in a state of mutual antagonism in any society at all times.'

23 Het gepresenteerde model onderkent dat mensen deel uit maken van verschillende levenswijzen. Dit thema wordt ook bediscussieerd in Thompson, Ellis & Wildavsky (1990: 265-267). Wel zijn zij, net als Douglas (1996: 44), van mening dat individuen naar consistentie zullen streven, en zullen proberen om hun sociale omgeving zodanig te ordenen zodat zij minder worden verscheurd door tegengestelde verwachtingen. Zie ook het werk van Alan Page Fiske (1991: 155-163).

verwant zijn of die zich met elkaar identificeren. De startende ondernemer zal zich niet aangetrokken voelen tot een hiërarchisch, bureaucratisch bedrijf en de hedonistische levenskunstenaar zal weinig op hebben met egalitaire sociale verbanden waarin hij zich niet mag onderscheiden. Maar het schema werkt ook omgekeerd. Een analyse van de groep- en rasterkenmerken van sociale verbanden geeft ook inzicht in de mate waarin politieke, economische en religieuze denkstijlen daarop al dan niet aansluiting vinden. Anders geformuleerd: het geeft antwoord op de sociale selectie van denkstijlen (Wuthnow 1987: 145-185). Zo zullen sektarisch of sterk traditioneel georganiseerde samenlevingen weinig op hebben met de pragmatische, opportunistische en tolerante wereldbeelden die zo kenmerken zijn voor moderne, individualistische verbanden. Omgekeerd hebben individualistische verbanden een grotere tolerantie en onverschilligheid ten opzichte van andersdenkenden. Maar ook deze tolerantie kent zijn grenzen. Recente debatten in geïndividualiseerde westerse samenlevingen over de positie van minderheden en de rol van de islam in het geval van internationaal terrorisme maken dat duidelijk.

Interessant in dit verband is de reconstructie die Douglas zelf gemaakt heeft van Webers protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme. Zij maakt via een *close reading* van zijn studie aannemelijk dat in de periode van de Reformatie de vier contrasterende levenswijzen zijn waar te nemen, namelijk (1) die van de arme boeren die in de marge van de samenleving verkeren; (2) de traditioneel georganiseerde samenleving met zijn hiërarchisch feodaal systeem en economie van ambachtelijke gilden; (3) de sektarische wereld van bisdommen en het kloosterwezen; en (4) het opkomende kapitalisme. Douglas beschrijft hoe in de periode van de Reformatie onder invloed van economische en staatkundige veranderingen groep- en rasterrelaties van karakter veranderen, waarbij het individu zich losmaakt uit hechte groepen en waarin gedragsvoorschriften losser worden. Zo ontstaat een sociale omgeving met zwakke groepsgrenzen en zwakke gedragsvoorschriften: de omgeving van het actieve individualisme. In deze omgeving past geen religieuze doctrine die groepswaarden oplegt aan het individu en die de bestaande sociale orde rechtvaardigt met de idee van een hiernamaals, maar juist een religieuze doctrine die oproept tot presteren in het heden en die het individu verbiedt om zijn verantwoordelijkheid af te schuiven op de traditie. De protestantse ethiek weerspiegelt daarmee de overgang van een traditionele wereld met sterke collectiviteiten (adel, gilden, kerken en kloosters) en een grote eerbied voor het verleden, naar een onttoverde, individualistische wereld van het rationele kapitalisme.

Een eerste conclusie kan nu worden getrokken. De samenleving is geen smeltkroes waarin culturen, sociale netwerken en andere instituties zomaar nieuwe, hybride vormen aannemen. Institutionele verbanden trekken grenzen, incorporeren nieuwe elementen, maar verhinderen dat hybriditeit tot stand komt. Culturele doofheid en cultureel onbegrip zijn alom aanwezig. Een actueel voorbeeld daarvan vormt het debat over de mondialisering van de economie. In dat debat bestaan scherpe tegenstellingen tussen multinationale ondernemingen met hun kortetermijnrationaliteit, bureaucratische en politieke instellingen met hun technocratische compromissen en ijzeren veiligheidsmaatregelen, en zeer egalitair georganiseerde clubs van anti-globalisten. De strijd die tussen deze partijen sinds Seattle is losgebarsten, laat die onverenigbaarheid van standpunten zien. De *Battle of Seattle* heeft met tussenstops in Göteborg en Praag onlangs tot de eerste dode demonstrant bij de G8 top in Genua geleid. De harde tegenstellingen tussen verschillende partijen zijn een illustratie van de stelling van Douglas dat de door haar onderscheiden levenswijzen hun bestaansrecht ontleen aan de oppositie ten opzichte van anderen. Eén van de woordvoersters van de anti-globalistenbeweging (maar eigenlijk heeft deze beweging geen woordvoerders), geeft een typerende opsomming van namen waarachter deze beweging schuil gaat: 'anti-corporate, anti-capitalist, anti-free trade, anti-imperialist' (Klein 2001: 81)

Een tweede conclusie is dat institutionele vernieuwingen veeleer gezocht moeten worden in selectieve affiniteiten tussen sociale groepen en instituties, en de onverwachte consequenties die daaruit voortvloeien. Webers analyse is daarvan een fraai voorbeeld. Zelf voorzag hij overigens al dat het zegevierende kapitalisme zich zodanig had ontwikkeld dat het zich kon bedruipen zonder de protestantse ethiek. Later hebben anderen dit tragische thema uitgewerkt, namelijk het feit dat het kapitalisme, gestimuleerd door een sobere, ascetische levensstijl, vervolgens een hedonistische levensstijl in de hand heeft gewerkt die de oorspronkelijke calvinistische ethiek vernietigde (Bell 1996).

De samenleving als raadsel

Webers analyse is een illustratie van wat de Amerikaanse socioloog Alejandro Portes heeft aangeduid met de sociologie van het onverwachte. In zijn presidentiële toespraak tot de Amerikaanse Sociologische Vereniging heeft hij gepleit voor meer systematische aandacht voor de sociologische analyse van onverwachte verschijnselen (Portes 2000: 3-18). Er is een traditie in de sociale

wetenschappen die gestoeld is op principes van individuele rationaliteit en die in staat is gebleken om cumulatieve en voorspelbare gevolgen te beschrijven van aspecten van het samenleven, maar er is ook, zo stelt hij, een 'verborgen huis' van de sociologie, dat oog heeft voor de ongewenste, onbedoelde en soms niet onderkende gevolgen van menselijk handelen. Deze raadselachtige aspecten van het samenleven zijn een belangrijk object van sociologisch onderzoek. Ik zou dit uitgangspunt tot het mijne willen maken, en de betekenis daarvan willen illustreren aan de hand van ontwikkelingen die zich voordoen op het terrein van internationale migratie. Het is een terrein dat in toenemende mate mijn aandacht heeft.

Dit terrein laat een boeiend palet aan raadselachtige fenomenen en onbedoelde gevolgen van menselijk handelen zien. Ik noem er slechts enkele. Niemand heeft voorzien dat koloniale, economische en militaire ingrepen in 'verre' landen grootscheepse en blijvende vervolgmigratie vanuit deze gebieden naar het eigen land zouden opleveren. Vroegere interventies door Amerika en West-Europese landen (denk aan het wervingsbeleid van gastarbeiders) hebben onbedoeld economische en culturele bruggen geslagen die nu door migranten ten volle worden benut (Burgers & Engbers 1999). Weinigen hebben daarnaast voorzien dat deze vervolgmigratie niet alleen geleid heeft tot de opkomst van rechts-extremistische partijen in West-Europese landen, maar óók heeft bijdragen aan het ontstaan van vormen van *long distance* nationalisme: nationalisme dat niet langer gegrondvest is op een territoriale locatie in een thuisland. Sommige van de meest fanatieke nationalistes opereren nu vanuit andere landen, maar hebben niettemin grote invloed op politieke processen in het eigen land: 'This is one of the main ironic consequences of the process popularly called globalization' (Anderson 2001: 42).

Andere onbedoelde effecten vloeien voort uit het integratiebeleid van migrantengroepen en op de sociale gevolgen van transnationale betrekkingen. Wanneer in de jaren zeventig in West-Europese landen het besef ontstaat dat groepen gastarbeiders zullen blijven, komt schoorvoetend – en ik spreek nu over Nederland – een 'minderhedenbeleid' tot stand dat nieuwe onbedoelde effecten genereert. Zo heeft het Nederlandse minderhedenbeleid onbedoeld bijgedragen aan de negatieve beeldvorming over migrantengroepen en aan de kwetsbare maatschappelijke positie van veel voormalig gastarbeiders en hun nakomelingen (Rath 1992). In het voorbije decennium heeft dat minderhedenbeleid aan realiteitszin gewonnen doordat een sterker accent is komen te liggen op integratie via arbeid en onderwijs, maar heeft het nog geen goed antwoord weten te formuleren op het verschijnsel van transnationale bindingen en betrekkingen. De groeiende betekenis van transnationale netwerken waarbin-

nen vooral culturele en economische uitwisselingen plaatsvinden, stelt de paradigma's van het integratiebeleid door nationale staten ter discussie (Staring 2001). Portes zelf gaf als voorbeeld de groei van privé-scholen in de Dominicaanse Republiek die wonderlijk genoeg vooral bevolkt worden door kinderen van in New York wonende Dominicanen. Wat is het geval? Autoritaire en hardhandige opvoedingsmethoden blijken in de Amerikaanse samenleving niet meer mogelijk. Ouders die daarin toch volharden lopen het risico dat hun kinderen hen van kindermishandeling betichten. Kinderen worden daarom naar verwanten gestuurd in de Dominicaanse Republiek om daar privé-scholen te bezoeken. Naar alle waarschijnlijk, zo merkt Portes (2000: 2) op, hebben Amerikaanse ontwerpers van kinderbeschermingswetgeving niet kunnen vermoeden dat hun wetgeving zou bijdragen aan de opbouw van een sector van strenge privé-scholen in een ander land.

Weer andere onbedoelde effecten zijn het gevolg van het actuele restrictieve migratie- en vreemdelingenbeleid dat vooral gericht is op het beheersen van ongewenste migrantenstromen. Dit ontmoedigingsbeleid heeft mede geleid tot een toename van het aantal illegale vreemdelingen in Europa, simpelweg omdat meer ongewenste migranten eerder als illegaal worden geclassificeerd. Opvallend is overigens ook de enorme groei van het aantal illegale vreemdelingen dat in bewaring wordt gesteld om uitgewezen te worden. In 1980 ging het in Nederland om vijfhonderd mensen. In 2005 zullen het er naar verwachting 14.000 zijn. Bijna een derde van de gedetineerdenpopulatie in Nederland bestaat momenteel uit illegale vreemdelingen – waarvan het merendeel overigens geen strafbare feiten heeft gepleegd (Kalmthout 1998). Het restrictieve beleid zal illegale vreemdelingen sterker naar de marge van de samenleving dringen omdat ze nu systematisch worden uitgesloten van formele arbeid en publieke voorzieningen. Door dit uitsluitingproces zijn illegale migranten meer dan voorheen een bedreiging gaan vormen voor de openbare orde en de volksgezondheid (Engbersen 2001). In reactie daarop worden echter in talloze grote en middelgrote steden 'alternatieve vangnetten' ontwikkeld om criminaliteit en medische gevaren te voorkomen, waardoor het lokale beleid het landelijke vreemdelingenbeleid nadrukkelijk voor de voeten loopt (Van der Leun 2001). En ten slotte zien we dat door de intensivering en modernisering van de grensbewaking, migranten in de handen van mensensmokkelaars worden gedreven. Het wordt immers steeds moeilijker om zelf op een simpele manier een grens te passeren. De professionaliteit en gewetenloosheid van sommige mensensmokkelorganisaties vormen vervolgens weer een legitimatie voor nieuwe vergaande maatregelen. Zo ontstaat een grensbewakingswedloop waarin nationale staten in feite een professionele mensensmokkelindustrie in

het leven roepen. Het medijn om onwettige grensovergang tegen te gaan, lijkt daardoor de kwaal te verergeren (Miller 2001: 329).

Een analyse van selectieve affiniteiten biedt aanknopingspunten om onverwachte migratiebewegingen en onbedoelde beleidseffecten te begrijpen. Denk aan de economische rol en de demografische compositie van wereldsteden. Er zijn nieuwe grensoverschrijdende netwerken van economische macht én marginaliteit waar te nemen die niet meer langs de klassieke Noord-Zuid scheidslijn lopen. Saskia Sassen wijst in dit verband op het bestaan van een mondiaal netwerk van economische machtscentra in steden als Parijs, Londen, Tokio, New York, waar nu ook steden als São Paulo, Buenos Aires, Bombay en Bangalore aansluiting bij hebben gevonden. Anderzijds wijst zij op de aanwezigheid van een omvangrijk arbeidsleger van (deels illegale) migranten in diezelfde steden. Mondiaal kapitaal en het nieuwe arbeidsleger van migranten zijn twee voorbeelden van transnationale categorieën die *intern samenbindende kenmerken* hebben en tegelijkertijd met elkaar wedijveren binnen wereldsteden. Er is sprake van een selectieve affiniteit tussen de nieuwe geografie van centraliteit en die van marginaliteit.²⁴

Interessant is ook de selectieve affiniteit tussen de professionele ethiek van beroepsgroepen (zoals artsen en onderwijzers) en de humanitaire mentaliteit van groepen burgers van ontwikkelde verzorgingsstaten, die een verklaring biedt voor het ontstaan van 'alternatieve vangnetten' die nu op lokaal niveau worden gespannen voor illegale vreemdelingen en uitgeprocedeerde vluchtelingen. Die vangnetten hebben vooral betrekking op het bieden van huisvesting en gezondheidszorg en deels op het verstrekken van juridische hulp en onderwijs. Artsen, onderwijzers en zelfs politieagenten wensen op grond van hun beroepsethiek voorbij te gaan aan scheidslijnen van legaliteit of illegaliteit, terwijl het sociaal besef dat burgers is bijgebracht in een moderne verzorgings-

24 Die selectieve affiniteit impliceert overigens geen harmonische verhouding. Sassen merkt op (1999b: 142-143): 'I see this as a type of political opening that contains unifying capacities across national boundaries and sharpening conflicts within such boundaries. Global capital and the new immigrant workforce are two major instances of transnationalized categories that have unifying properties internally and find themselves in contestation with each other inside global cities. These cities are the sites for the valorization of corporate capital and the devalorization of disadvantaged workers. (...) We see here an interesting correspondence between great concentrations of corporate power and large concentrations of "others".'

maatschappij hen voorbij de grenzen van de eigen groep doet reiken. Daardoor ontvangen illegale groepen toch hulp, en ontstaan er discrepanties tussen de Haagse wetgeving en lokale praktijken. Zo worden de grenzen van de nationale gemeenschap opgerekt door twee fenomenen die typisch een product zijn van een geavanceerde, *nationale* verzorgingsstaat, namelijk het bestaan van relatief autonome beroepsgroepen met een eigen beroepsethiek en het bestaan van een gevoelens van mededogen voor mensen die in een kwetsbare positie verkeren. Nationale verzorgingsstaten genereren, om met De Swaan (1988, 1994) te spreken, uitdijende kringen van identificatie. Niet alleen ten opzichte van verre vreemdelingen, maar ook ten opzichte van illegale vreemdelingen in eigen land (Burgers 1999: 283).

Toch volstaat een Weberiaanse analyse van selectieve affiniteiten niet om de veelheid aan onbedoelde gevolgen te begrijpen. Ook andere sociologische benaderingen leveren relevante inzichten op. Ik denk in het bijzonder aan de utilitaristische benadering, waarbinnen het thema van de irrationele gevolgen van rationeel handelen een centrale plaats inneemt en aan de figuratiesociologische benadering met zijn aandacht voor de onbedoelde, langetermijngevolgen van handelingen van mensen die van elkaar afhankelijk zijn, maar die onderlinge afhankelijkheidspatronen niet kunnen overzien (Collins 1994, De Swaan 1996). De eerste benadering is van belang voor het begrijpen van het ontstaan van informele en criminele markten van arbeid en mensensmokkel in reactie op restrictieve regels, de tweede benadering biedt vooral inzicht in de gevolgen van eerdere koloniale en economische interventies voor latere migratiepatronen. Maar ook voor deze benaderingen geldt dat zij niet in staat zijn om de veelheid van onbedoelde gevolgen te begrijpen en te verklaren. Inzichten uit andere sociologische tradities zijn evenzeer relevant, bijvoorbeeld voor het begrijpen van de negatieve effecten van (beleids-)classificaties die zo'n belangrijke rol spelen in het minderheden- en migratiebeleid of voor het doorgronden van de (culturele) conflicten die ontstaan tussen de levenswijzen van gevestigde burgers en nieuwkomers (Engbersen & Van der Leun 2001).²⁵ Naar mijn overtuiging moet het theoretisch pluralisme binnen de sociologie optimaal worden benut om de raadsels van het samenleven te doorgronden. Ik beschouw

25 Zie voor een overzicht van benaderingen G. Engbersen en R. van der Veen (1992).

die pluraliteit dan ook niet als een probleem, maar eerder als een vorm van intellectuele rijkdom.³⁶

Ik kom tot een afronding. Het zal duidelijk zijn dat de onbedoelde gevolgen die voortvloeien uit intentionele menselijke ingrepen tot bescheidenheid nopen. De sociologie is de wetenschap bij uitstek die zou moeten onderkennen dat de sociale wetenschappen niet in staat zijn om precieze recepten voor te schrijven of rationele ontwerpen te leveren voor het realiseren van een sociaal cohesieve samenleving. Zij kan ook geen definitieve staalkaart leveren van de bindende en ontbindende krachten in onze samenleving. Net zoals de grote alchemisten niet in staat waren om het levenselixer te vinden of de Steen der Wijzen te bereiden. In hun speurtocht daartoe werden overigens, zoals we nu weten, wel andere relevante zaken ontdekt, zoals op het bekende schilderij van Joseph Wright of Derby (1734-97) wordt verbeeld: *The Alchymist in Search of the Philosophers' Stone discovers Phosphorus*. Misschien is dit een passend beeld voor de sociologie. Daarbij doel ik niet in de eerste plaats op onverwachte resultaten van onderzoek, hoewel dat ook belangrijk is. Ik doel vooral op vasthouden aan de grote humanitaire traditie van de sociologie. En tegelijkertijd onderkennen dat de belangrijkste bijdrage van de sociologie ligt in het blootleggen van contextgebonden mechanismen die onbedoelde gevolgen van menselijke interventies in gang zetten (vgl. Flyvbjerg 2001). Dat veronderstelt een grondige kennis van de theorie én een grondige kennis van de samenleving. Het is op deze wijze dat ik mijn leeropdracht algemene sociologie wil invullen. Ik zie het als een belangrijke taak om de rijkdom aan inzichten uit de algemene sociologie te verbinden met nauwgezet onderzoek naar belangrijke maatschappelijke problemen, in het bijzonder vraagstukken van sociale ongelijkheid en internationale migratie. Het openbaren en verklaren van de aard en oorzaken van maatschappelijke problemen en (ongewenste) onbedoelde gevolgen van interventies, impliceert niet dat ze daarmee geneutraliseerd of verholpen worden. Maar in de kritische analyse daarvan ligt de maatschappelijke bijdrage

26 Giddens (1996: 5) merkt terecht op: 'Sociology isn't to the same degree in the thrall of a single conceptual system (in vergelijking met de neo-klassieke economie, GE). However, this surely should be seen more as a strength than a weakness. I don't believe such diversity has produced complete disarray, but instead gives voice to the pluralism that must exist when one studies something as complex and controversial as human behaviour and institutions.' Zie ook de opvattingen van Collins in *Four Sociological Traditions* (1994).

die de sociologie kan leveren: '(...) what the world has done, it can armed with knowledge, undo' (Bourdieu 1999: 629).

Literatuur

- Adler, Jeremy (1987) 'Eine fast magische Anziehungskraft': Goethes 'Wahlverwandtschaften' und die Chemie seiner Zeit, München: Beck.
- Anderson, Benedict (2001) 'Western nationalism and eastern nationalism', in *New Left Review* 9 (May/June): 31-42.
- Andreas, Peter & Timothy Snyder (eds.) (2000) *The Wall around the West. State Borders and Immigration Controls in North America and Europe*, Lanham etc.: Rowman & Littlefield.
- Bauman, Zygmunt (2000) *Liquid Modernity*, Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt (2001) *Community: Seeking Safety in an Insecure World*, Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt (2001) *The Individualized Society*, Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich (1992) *Risk Society. Towards a New Modernity*, London: Sage.
- Beck, Ulrich & Elisabeth Beck-Gernsheim (2002) *Individualization*, London: Sage.
- Bell, D. (1996) *The Cultural Contradictions of Capitalism*, With a new afterword by the author, New York: Basic Books.
- Blokland-Potters, T. (1998) *Wat stadsbewoners bindt. Sociale relaties in een achterstandswijk*, Kampen: Kok Agora.
- Bourdieu, Pierre et al. (1999) *The Weight of the World. Social Suffering in Contemporary Society*, Cambridge: Polity Press.
- Burgers, Jack & Godfried Engbersen (red.) (1999) *De ongekende stad I. Illegale vreemdelingen in Rotterdam*, Amsterdam: Boom.
- Burgers, Jack (1999) 'Illegale vreemdelingen en migratiebeleid', in Jack Burgers & Godfried Engbersen (red.), *De ongekende stad I. Illegale vreemdelingen in Rotterdam*, pp. 262-284, Amsterdam: Boom.
- Collins, Randall (1994) *Four Sociological Traditions*, Oxford: Oxford University Press.
- Douglas, Mary (1978) *Cultural Bias*, Occasional Paper no. 35, London: Royal Anthropological Institute.
- Douglas, Mary (1986) *How Institutions Think*, Syracuse: Syracuse University Press.
- Douglas, Mary (1992) *Risk and Blame. Essays in Cultural Theory*, London: Routledge.
- Douglas, Mary (1996) *Thought Styles*, London: Sage.
- Douglas, Mary & Baron Isherwood (1979) *The World of Goods. Towards an Anthropology of Consumption*, London: Allen Lane.
- Douglas, Mary & Steven Ney (1998) *Missing Persons. A Critique of the Social Sciences*, Berkeley: University of Berkeley Press.

- Deliège, Robert (1999) *The Untouchables of India*, Oxford: Berg Publishers.
- Duyvendak, Jan Willem & Lex Veldboer (red.) (2001) *Meeting Point Nederland. Over samenlevingsopbouw, multiculturaliteit en sociale cohesie*, Amsterdam: Boom.
- Economist*, *The* (2001) 'The Case for Globalisation', 29 sept.- 5 okt.: 1-34.
- Elias, Norbert (1976) *Wat is sociologie?*, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Engbersen, Godfried (2001) 'The unanticipated consequences of panopticon Europe: residence strategies of illegal immigrants', in Virginie Guiraudon & Christian Joppke (eds.), *Controlling a New Migration World*, pp. 222-246, London: Routledge.
- Engbersen, G. & R. van der Veen (1992) 'De onbedoelde effecten van sociaal beleid', *Beleid & Maatschappij*, XIX (5): 214-226.
- Engbersen, Godfried et al. (1999) *De ongekende stad II. Inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen*, Amsterdam: Boom.
- Engbersen, G. & J.P. van der Leun (2001) 'The social construction of illegality and criminality', *European Journal on Criminal Policy and Research*, 9 (1): 51-70.
- Featherstone, Mike & Scott Lash (eds.) (1999) *Spaces of Culture*, London: Sage.
- Fiske, Alan Page (1991) *Structures of Social Life. The Four Elementary Forms of Human Relations*, New York: The Free Press.
- Flyvbjerg, Bent (2001) *Making Social Science Matter*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Friedman, Jonathan (1999) 'The hybridization of roots and the abhorrence of the bush', in Mike Featherstone & Scott Lash (eds.), pp. 230-256, *Spaces of Culture*, London: Sage.
- Gabriëls, René (2001) *Intellectuelen in Nederland: Publieke controversen over kernenergie, armoede en Rushdie*, Amsterdam: Boom.
- Giddens, Anthony (1984) *The Constitution of Society*, Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony (1996) *In Defence of Sociology*, Cambridge: Polity Press.
- Guiraudon, Virginie & Christian Joppke (eds.) (2001) *Controlling a New Migration World*, London: Routledge.
- Gunsteren, Herman van (1994) *Culturen van besturen*, Amsterdam: Boom.
- Hemerijck A.C. & M. Verhagen (red.) (1994) 'De institutionele factor: de maatschappelijke inbedding van de economie', themanummer *Beleid & Maatschappij*, nr. 5.
- Holton, Robert (2000) 'Globalization's Cultural Consequences', *ANNALS*, AAPS, 570, Juli: 140-153.
- Hooghiemstra, Erna (2000) 'Gemengd huwen en transnationaal huwen in Nederland: enkele feiten', in Betty de Hart & John Schuster (red.) *Over de grens: gemengde relaties in Nederland*, Themanummer *Migrantenstudies*, 16 (4): 198-208.
- Howe, Richard (1978) 'Max Weber's elective affinities: sociology within the bounds of pure reason', *American Journal of Sociology*, 84 (2): 366-385.

- Inglehart, Ronald & Wayne E. Baker (2000) 'Modernization, cultural change and the persistence of traditional values', *American Sociological Review*, Vol. 65, February: 19-51.
- Johnston, Barry V. (1998) 'Introduction', in Pitrim Sorokin, *On the Practice of Sociology*, Edited and with an Introduction by Barry V. Johnston, pp. 1-55, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Jong, Mart-Jan de (1997) *Grootmeesters van de sociologie*, Amsterdam: Boom.
- Kalberg, Stephen (1996) 'On the neglect of Weber's *Protestant Ethic* as a theoretical treatise: demarcating the parameters of postwar American sociological theory', *Sociological Theory*, 14 (1): 49-70.
- Kalmthout, A.M. (1998) 'De tenuitvoerlegging van de vreemdelingenbewaring: kloon voorlopige hechtenis of eigensoortige maatregel?', *Sancties*, afl. 1: 18-27.
- Kersbergen, Kees van (2000) 'The declining resistance of welfare states to change?', in Stein Kuhnle (ed.), *Survival of the European Welfare State*, pp. 19-36, London: Routledge.
- Klein, Naomi (2001) 'Reclaiming the commons', *New Left Review*, 9 (May/June): 81-89.
- Kloosterman, Robert (2001) *Ruimte voor reflectie*, Amsterdam: Vossiuspers AUP.
- Kuhnle, Stein (ed.) (2000) *Survival of the European Welfare State*, London: Routledge.
- Kuhnle, Stein & Matti Alesio (2000) 'Introduction: growth, adjustments of European welfare states', in Stein Kuhnle (ed.), *Survival of the European Welfare State*, pp. 3-18, London: Routledge.
- Kyle, David & Rey Koslowski (eds.) (2001) *Global Human Smuggling. Comparative Perspectives*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Laeyendecker, L. (1981) *Orde, verandering, ongelijkheid. Een inleiding tot de geschiedenis van de sociologie*, Amsterdam: Boom.
- Latour, Bruno (1994) *Wij zijn nooit modern geweest. Pleidooi voor een symmetrische antropologie*, Amsterdam: Van Gennep.
- Löwy, Michael (1992) *Redemption & Utopia. Jewish Libertarian Thought in Central Europe. A Study in Elective Affinity*, London: The Athlone Press.
- Merton, Robert K. (1936) 'The unanticipated consequences of social action', *American Sociological Review*, 1: 898-904.
- Merton, Robert K. (1989) 'Unanticipated consequences and kindred sociological ideas: a personal gloss', in Carlo Mongardini & Somonetta Tabboni (eds.), *L'Opera Di Robert K. Merton e la sociologia contemporanea*, pp. 307-329, Genova: Edizioni Culturali Internazionali Genova.
- Miller, Mark J. (2001) 'The sanctioning of unauthorized migration and alien employment', in David Kyle & Rey Koslowski (eds.), *Global Human Smuggling. Comparative Perspectives*, pp. 318-336, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

- Misztal, Barbara A. (2000) *Informality: Social Theory and Contemporary Practice*, London: Routledge.
- Mitchell, Katharyne (1997) 'Different diasporas and the hype of hybridity', *Environment and Planning D: Society & Space*, Vol. 15: 533-553.
- Moretti, Franco (2001) 'Planet Hollywood', *New Left Review*, 9 (May/June): 90-101.
- Papastergiadis, Nikos (2000) *The Turbulence of Migration: Globalization, Deterritorialization and Hybridity*, Cambridge: Polity Press.
- Popper, K.R. (1986) (1962), *The Open Society and Its Enemies. Vol.2. The High Tide of Prophecy: Hegel, Marx and the Aftermath*, London: Routledge.
- Portes, Alejandro (ed.) (1995) *The Economic Sociology of Immigration. Essays on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship*, New York: Russel Sage Foundation.
- Portes, Alejandro (2000) 'The hidden abode: sociology as analysis of the unexpected', *American Sociological Review*, 65 (1): 1-18.
- Putnam, R.D et al. (1993) *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Putnam, R.D. (2000) *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon & Schuster.
- Rath, J. (1992) 'De tegenbedoelde effecten van de geleide integratie van "etnische minderheden"', *Beleid & Maatschappij*, XIX (5): 252-265.
- Rieger, Elmar (1992) 'Strategiën der Institutionsbildung. Über die Bedeutung von Wahlverwandschaften im Prozeß der Entstehung des Wohlfahrtsstaates', *Journal für Sozialforschung*, 32 (2): 157-175.
- Ringer, Fritz (1997) *Max Weber's Methodology. The Unification of the Cultural and Social Sciences*, Cambridge: Harvard University Press.
- Sassen, Saskia (1998) *Globalization and its Discontents*, New York: The New Press.
- Sassen, Saskia (1999a) *Guests and Aliens*, New York: The New Press.
- Sassen, Saskia (1999b) 'Cracked casings: notes toward an analytics for studying transnational processes, in Janet L. Abu-Lughod (ed.), *Sociology for the Twenty-first Century*, pp. 134-145, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Schuyt, C.J.M. (1984) *Tussen macht en moraal. Over de plaats van het recht in verzorgingsstaat en democratie*, Alphen aan den Rijn/Brussel: Samsom.
- Schuyt, Kees & Ed Taverne (2000) *Welvaart in zwart-wit*, Den Haag: Sdu.
- Sorokin, Pitrim A. (1947) *Society, Culture, and Personality. A System of General Sociology*, New York and London: Harper & Brothers.
- Sorokin, Pitrim A. (1998) *On the Practice of Sociology*. Edited and with an Introduction by Barry V. Johnston, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Swaan, A. de (1988) *In Care of the State*, Cambridge: Polity Press.
- Swaan, A. de (1994) 'Identificatie in uitdijende kring', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 20 (3): 6-24.
- Swaan, A. de (1996) *De mensenmaatschappij*, Amsterdam: Bert Bakker.

- Swaan, A. de (1997) 'Uitdijende kringen van desidentificatie: gedachten over Rwanda', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 24 (1): 3-23.
- Thompson, Michael, Richard Ellis & Aaron Wildavsky (1990) *Cultural Theory*, Boulder: Westview Press.
- Valk, Helga A.G. de et al. (2001) *Oude en nieuwe allochtonen in Nederland. Een demografisch profiel*, WRR-Werkdocument nr. W123, Den Haag.
- Weber, Max (2002) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, New translation and introduction by Stephen Kalberg, Los Angeles: Blackwell Publishers.
- Werbner, Pnina & Tariq Modood (eds.) (1997) *Debating Cultural Hybridity*, London: Zed Books.
- Wippler, Reinhard (1996) *Sociologie tussen empirie en theorie. Een keuze uit het werk 1970-1996*, Amsterdam: Thesis.
- Wuthnow, Robert et al. (1986) *Cultural Analysis. The Work of Peter L. Berger, Mary Douglas, Michel Foucault and Jürgen Habermas*, London and New York: Routledge & Kegan Paul.
- Wuthnow, Robert (1987) *Meaning and Moral Order. Explorations in Cultural Analysis*, Berkeley: University of Berkeley Press.
- Young, Robert J.C. (1995) *Colonial Desire: Hybridity in Theory, Culture, and Race*, London: Routledge.
- Zijderveld, Anton C. (1971) *The Abstract Society. A Cultural Analysis of Our Time*, New York: Doubleday & Company Inc.
- Zijderveld, Anton C. (2000) *The Institutional Imperative*, Amsterdam: Amsterdam University Press.